

MEŠKUIČIŲ– JONIŠKIO KRAŠTO BŪDINGIAUSI STATYBŲ BRUOŽAI IR RIBOS

XIX A. PAB. – XX A. PR.

ADOMAS VITAUSKAS

Parengta pagal A. Vitausko straipsnį, išspausdintą leidinyje „Gimtasai kraštas“ (Šiauliai, 1938 m., Nr. 1–2 (17–18))

Palyginę šių dienų ir netolimos praeities Meškuičių–Joniškio–Pašvitinio–Žeimelio valsčių statybą su Žemaičių (pradedant Kurtuvėnais iki Telšių apskrities), iškart pastebėsime didelių statybų skirtumų ne tik išdėstant sodybų pastatus, bet ir statybos medžiagų naudojimo srityje. Čia dėmesį atkreipia nemažas mūrinių-molinių, ypač tvartų, kiek mažiau jaujų, daržinių ir gyvenamųjų namų skaičius.

Tiesa, paskutiniu metu nauja statybinė medžiaga molis pradeda palengva įsigalėti ir gretimuose šiam kraštui valsčiuose – Gruzdžių, Kuršėnų, Šiaulių, Radviliškio, o iš dalies ir Padubysio, tačiau dar ne taip žymiai. Jos plėtrai čia galima nustatyti maždaug tokią ribą: nuo Šiaulių į rytus – Radviliškio, Šeduvos ir iš dalies gretimieji valsčiai. Į vakarus – Kuršėnų, Gruzdžių ir iš dalies – Tryškių valsčių ribos. Į pietus – gal tik Padubysio, nes toliau molio statyba dar ne tiek žymi, ir tai kiek daugiau ima ryškėti tik paskutiniu metu. Nuo čia paminėtų valsčių į šiaurę palaipsniui kaskart pradeda vis daugiau dominuoti mūriniai pastatai (ypač tvartai).

Ta riba apytikriai sutampa su Žemaičių krašto miškų siena. Nuo jos į šiaurę jau prasideda nemiškingas

šiaurės Lietuvos rajonas. Kalbėdami apie šias statybos ir miškingumo ribas, galvojame apie šiaurės rytų ir pietinę Šiaulių apskrities dalį, kur turėta progos daugiau stebėt to krašto statybos pobūdį.

Meškuičių–Joniškio rajone miškai baigė nykti maždaug prieš 50 metų, ir maždaug prieš tiek pat metų šiame krašte buvo pradėti statyti molio tvartai, o kiek vėliau – jaujos, daržinės ir gyvenamieji namai.

Taigi molinių, pastatų statybų pradžia šiame regione sutampa su laikotarpiu, kai šiose apylinkėse baigė nykti miškai. Tai atsitiko ne visur tuo pačiu laikotarpiu, pvz., arčiau Žemaičių krašto jie išnyko vėliau, todėl čia mūrinių pastatų statyba prasidėjo vėliau. Be to, labiau į šiaurę esančias Lietuvos statybas turėjo veikt ir kiti statybos faktoriai, t. y. Latvijos artumas ir šios šalies mūrinės statybos pavyzdys (latvių statybos poveikis šiame regione labai ryškus).

Tyrinėjant Meškuičių–Joniškio krašto statybų raidą, tenka konstatuoti, kad ji XX a. 4 deš. buvo pereinama iš vieno stambaus statybos periodo į kitą laikotarpį, t. y. iš medžio statybos – į mūrinę. Molio statyba yra tarsi vidurys tarp šių dviejų statybos laikotarpių. Šiaurės Lietuvos pakrastyje statybos evoliucija yra pasiekusi žymiai aukštesnę pakopą negu vakarinėje. Čia greta molinio tvarto jau galime pamatyti gražų iš plytų mūrytą gyvenamąjį namą arba šalia daržinės su moliniais stulpais – iš plytų ar akmens sumūrytą klėtį, tvartą, kiaulidę su baltais skardos stogais ar raudonuojančiomis čerpėmis, o apie Pakruojį – ir su pajuodavusiomis senos gamybos čerpėmis.

Vis dėlto, nepaisant šio krašto statybos pažangos, neretai pasitaiko pamatyti ir seną sukrypusią kirviu statytą lūšną. Šiame krašte statybos formų kitimas, evoliucija priklausė ne tik nuo atskirų asmenų pageidavimų, bet ir nuo susiklosčiusių aplinkybių. Daug ką lėmė subjektyvūs veiksniai, taip pat ir veiksniai, kurie toli prašoka siauras individo ribas.

STATYBŲ PERIODAI

Pradedant šiam kraštui būdinga išlikusia senesne ir baigiant šių dienų mišriąją statybą, galima išskirti tris statybos raidos laikotarpius.

PIRMASIS PERIODAS

Pirmasis statybos laikotarpis tęsėsi ilgiausiai. Jo metu statybinė medžiaga beveik išimtinai buvo medis, beveik visi pastatai buvo statomi iš apvalių sienojų. Jei kitur šiuo statybos laikotarpiu kertes surėsdavo kirviu nors ir primityviais capais, tai šiame krašte tokių pastatų būdavo nedaug. Čia beveik išimtinai kertes surėsdavo sąsparomis, kurios šiame krašte vadinos „su kertėmis“ (1 pav. 1 pieš.). Rąstai statyboms

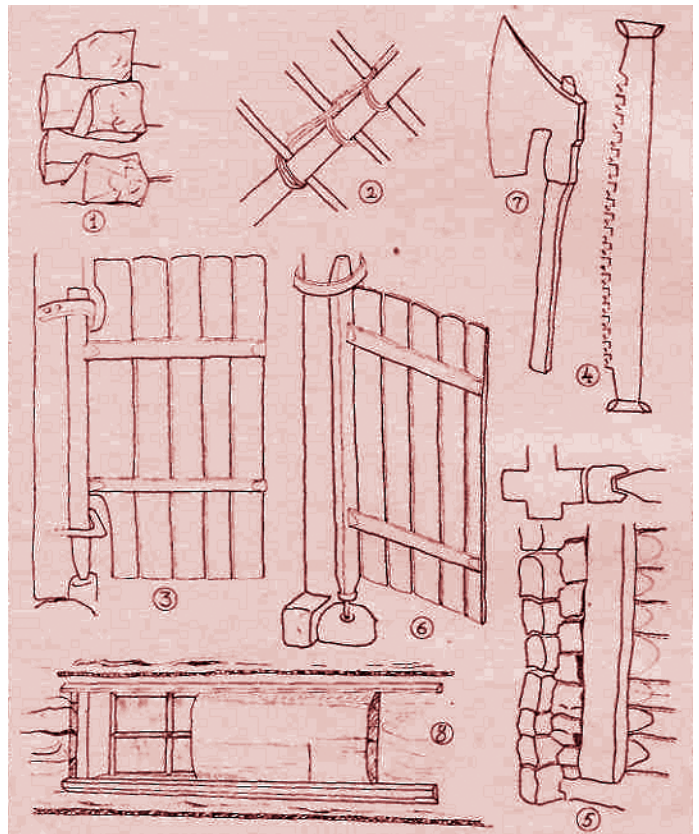
naudojami stori, o ypač apatiniams sienų vainikams. Medieną apdorodavo tik kirviu, nes pjūklų dar nebuvo.

Stogus dengiant grebėstai prie gegnių medinėmis vinimis nebūdavo prikalmi, kaip tai darydavo kitur, bet į gegnes užkaldavo medinius kuoliukus ir grebėstus pritvirtindavo prie gegnių karklinėmis vytėmis (1 pav. 2 pieš.). Durys įtaisomos „ant tuktų“ (žemaičiai juos vadiną „kaškėmis“), o kitur, pvz., Užvenčio valsčiuje – „ant bėgūnų“ (1 pav. 3 pieš.). Tai taip pat būdinga pirmajam statybos periodui, kai geležies naudota kuo mažiau. Durys būdavo užsklendžiamos mediniais sklėsčiais – užraktais. Langeliai mažučiai, aukštis mažesnis negu plotis, iš vidaus užšaunami lentelėmis, įtaisytomis į medinius rėmus (1 pav. 8 pieš.). Šiam periodui būdinga ir tai, kad greta apvalių sienojų daržinių sienų statyboje nemažai naudota ir karklų, kuriais išpindavo daržinių sienas. Kaip statybinė medžiaga karklai kartu su pirmuoju statybos periodu neišnyko, o pergyveno antrąjį ir ėmė nykti tik trečiajam periodui beveik įpusėjus, kai baigė nykti ir patys karklynai. Daržinių su karklais pintomis sienomis XX a. 4 deš. dar buvo užsilikę nemažai, nes toks statybos būdas čia ilgiausiai laikėsi ir ėmė nykti tik maždaug XIX–XX a. sankirtoje. Deja, to laikotarpio pastatų su visomis jam būdingomis žymėmis čia nedaug užsilikę. Dauguma jų perstatyti ar kitaip suremontuoti.

Šis pirmasis statybos laikotarpis baigiasi maždaug apie 1840–1850 metus, kai pirmojo etapo statybos formos jau buvo gerokai pakitusios.

Aišku, kad perėjimas iš vieno periodo į kitą negalėjo įvykti staigiai. Būta tarpinio, pereinamojo statybos laikotarpio. Tuo metu apvalius sienojus jau imta lyginti bei tašyti kirviu, o ypač statant gyvenamuosius namus. Jei kituose pastatuose beveik visam pirmajam periodui būdingos statybos formų žymės išliko iki šių dienų, tai gyvenamųjų namų statyboje jos ėmė nykti anksčiau. Nors dar ir nebuvo pjūklų, bet gyvenamųjų namų statyboje jau ėmė atsirasti tobulesnės formos. Kertės, nors pagal šiame krašte vyraujančią paprotį ir toliau buvo statomos „su kertėmis“, bet jau imta tai daryti kur kas dailiau. Maži gyvenamųjų namų langeliai tapo didesni, pradėta dėti grindis net seklyčioms. Durų tuktas pradėjo keisti geležiniai įtaisymai, o medinius užraktus pakeitė geležiniai. Stogų formoje bei jų konstrukcijoje žymių atmainų neįvyko; jos ir toliau išlaikė daugumą pirmojo statybos periodo pabaigos būdingų bruožų.

Jei Dusetų krašte pirmoji statybos forma ilgiau užsiliko klėčių statyboje, kurios ilgiau buvo statomos iš apvalių sienojų, tai čia statybos evoliucija vyko beveik lygiagrečiai su gyvenamųjų namų statyba ir atsilikti tik gal dviem ar trim dešimtmečiais. Gyvenamųjų namų statybos forma lėčiau kito. Statymo būdo pokyčiai pirmiau-

1 pav. 1. Šasparos „su kertėmis“. 2. Grebėstų pritvirtinimai. 3. Durys „ant bėgūnų“. 4. Skerspjūklis (Šiaulių „Aušros“ muziejaus eksponatas). 5. Rąstų sudūrimai. 6. Durų pastatymas ant akmens. 7. Skliutas (Šiaulių „Aušros“ muziejaus eksponatas). 8. Užstumiamas langas

siai palietė šių pastatų išorinį vaizdą. Atsirado tam tikro padailinimo, pagražinimo ir pastatų viduje. Tai būdinga šio krašto pirmojo statybos periodo pabaigai.

Krosnių statyboje pirmajam statybos periodui būdingos plūktinės molio krosnys, su tokiais pat dūmtraukiais, išvestais pro lubas. Pereinamajame laikotarpyje jau buvo pradėta po truputį naudoti nedegtas plytas, kurios daugiau buvo naudojamos statant jaujų krosnis. Gyvenamųjų namų krosnių dūmtraukiai būdavo išvedami per stogą arba į kaminus.

ANTRASIS PERIODAS

Jis šiame krašte prasidėjo maždaug prieš 80 metų, kai atsirado skerspjūkliai (1 pav. 4 pieš.). Tai buvo svarbus statybos pažangos veiksnys, padaręs savotišką perversmą statyboje. Maždaug su antrojo statybos periodo pradžia atsiranda ir rąstų „švarcavimas“. Paplitus pjūklui, jau buvo galima kertes suręsti dailiau ir moderniškesniais capais, bet paprotys ręsti „su kertėmis“ šiame krašte daugiau buvo įsigyvenęs, negu kur kitur, ir neužleido savo vietos, užsilikdamas beveik iki paskaro laikų. Nauja statybos priemonė – pjūklas – sudarė galimybę „apdailinti“ anksčiau statytus (pirmojo periodo) pastatus. Buvo pradėta nelygiai, vienas pro kitą

(Atkelta iš 31 p.)

prasikišančių „su kertėmis“ suręstų rąstų galus nupjauti pjūklų. Taip „apdailinus“, pastatai atrodydavo kur kas gražiau. Tokių apdailintų pastatų čia XX a. 4 deš. buvo dar gana nemažai.

Prasidėjus naujam statybos periodui, ėmė nykti nedideli šio krašto miškų plotai, buvusieji ėmė labai mažėti. Nors čia kaip pagrindinė statybinė medžiaga vis dar dominavo mediniai rąstai, bet jie statyboms buvo jau naudojami kur kas plonesni. Atidžiau įsižiūrėjus į šio laikotarpio pastatus, galima pastebėti, jog atsirado nemažai statybos pokyčių. Kadangi rąstai buvo plonesni, jie buvo naudojami ir trumpesni. Taip išškilo būtinybė juos durstyti. Tai čia daryta sumaniai, tvarkingai, t. y. nedurstyta kur pakliuvo. Sudūrimai buvo grupuojami prieangio sienose, sumaniai pritaikant statybinę medžiagą prie senųjų pastatų formų. Tam naudotas pjūklas. Geriau įsižiūrėjus į statybinę medžiagą ir į šiek tiek jau pakitusį statymo būdą, matosi, kad pakitimai susiję su besikeičiančių statybinių medžiagų, įrankių bei priemonių kokybe. Šoninių prieangio sienų rąstų galai dažnai suduriami į durų staktas, o antrieji galai suglaudžiami su šoninių gryčių ir seklyčių sienų rąstų galais; juose užkalamas stačias keturkampis stulpelis, neprasikišantis iš sienos išorėn, nes jis įleistas į sieną, dailiai pjūklų užpjovus prieangio sienų rąstų galus iš abiejų rąsto pusių ir sulig įpjovimu skersai juos ištašius. Tokiu būdu sienoje, kur suduriami rąstai, padaromas status griovelis, į kurį įdedamas ir prikalamas stulpelis ir taip sutvirtinamos šoninės prieangio sienos.

Panašūs statybos būdai buvo pastebimo ir pirmojo statybos periodo pabaigoje, tačiau antrojo pradžioje jie labiau išryškėjo.

Senosios formos, ypač buvo žymios tvartų statyboje. Nors juos jau ir statė naudodami pjūklus, bet dar iš apvalių rąstų. Čia XX a. 4 deš. buvo nemažai tvartų, statytų prieš 40–50 metų. Jų sienos buvo iš apvalių rąstų, suvestų sąsparomis. Kiaulidžių statyboje toks

statymo būdas išliko ir vėlesniu laikotarpiu.

Stogų formoje žymių pakitimų neįvyko, tik skliautų „stoginėlėms“ (pastogėlėms) pradėta naudoti kita dengimo medžiaga – lentos, kurių palyginti nebrangiai pripjaukavo „žiogpjoviai“. Jie ateidavę net „dviem žiogėm“, t. y. dvi pori „pilčių“, kad greičiau apdirbtų statybinę medžiagą. Jei seniau grebėstai būdavo užkalami kuoliukais ir apvalūs karklais rišami prie gegnių, tai dabar grebėstų drūtgaliai po truputį būdavo aptašomi ir kai kur prikalamo geležinėmis vinimis, nors tai dar tik išimtys, nes daugumos pastatų grebėstai vis dar buvo arba rišami karklais ar jau pradedami prikalti medinėmis vinimis. Bamblius pradėjo keisti prie stogo kraštų į grebėstų galus prikalamos lentos, nors bambliai daugumoje senesnių, o taip ir naujesnių stogų buvo dar ir XX a. 4 dešimtmetyje. Tuktos, jei jas dar nespėjo pakeisti geležiniai „zovieskai“, taip pat „evoliucionavo“. Vietoje kreivos, gumbotos šaknies prie durų staktų būdavo prikalamas geležinės seno ratlankio juostos galas, o stulpelio apačioje įkalamas koks apvalus geležies galas, dažnai įstatomas į pakišto po tukta akmens skylutę (1 pav., 6 pieš.). Kai kurios iš pirmojo periodo užsilikusios durų tuktos naudojamos ir šiame periode, tik jaujų, daržinių, o iš dalies ir tvartų, gyvenamųjų namų ir klėčių durys jau anksčiau patobulintos geležiniais įtaisymais. Pirmykštėms statybos formoms charakteringos durys su atskirai atidaroma durų dalimi antrajame statybos periode išliko, nors ir ne visur. Kartu su jomis atsirado dubultos (dvigubos) durys. Jas pradėta dažyti šviesiai melsvai ar, kaip ir langines, balta spalva. Kartais tamsiame fone neįgudusia ranka ruda spalva būdavo išpiešiami vazonai, gėlės, paukšteliai.

Statant krosnis buvo naudojamos degtos plytos, o nedegtos, namie gamintos plytos rado pritaikymą mūrijant jaujų krosnis.

Praslinkus apie 30 metų nuo II statybos periodo pradžios, šio krašto statyboje pasirodė pirmieji III statybos periodo pažymiai – ėmė įsigalėti mūriniai pastatai.

Gretos Tautavičiūtės nuotrauka

TREČIASIS PERIODAS

Jo pradžia sutampa su tuo laikotarpiu, kai apylinkėse baigė nykti miškai, t. y. maždaug apie 1880-uosius metus. Molį statybose vis dažniau pakeisdavo medis. Sienų statyboje molis medį išstūmė per 50 metų.

Pirmiausia mūriniai buvo pradėti statyti tvartai, vėliau – jaujos, daržinės, gyvenamieji namai, kiaulidės, kalvės ir galų gale vasaros virtuvės – atskiri pastatėliai. Palaipsniui palyginti nepertvirčiausios molio sienos pradėtos stiprinti tvirtesne, patvaresne statybine medžiaga – betonu ir plytomis. Šiomis medžiagomis stiprintos molinių pastatų kertės ir sienos. Tarp jų buvo mūrijami stulpai bei apmūrijamos langų ir durų angos. Tai buvo didelis žingsnis pirmyn pereinant prie mūro statybos. Tyrinėjant šiaurės Lietuvos statybą arčiau latvių sienos, kur tikrų mūrinių pastatų jau žymiai daugiau, galima matyti, kad senesnieji ano krašto pastatai turi daug bendrų bruožų su naujesniais. Juo toliau į pietus, juo mažiau mūrinių pastatų. Žemaitijoje XX a. 4 deš. trečiasis mūro statybos periodas tik prasidėjo.

Įdomu tai, kad pereinamajame laikotarpyje statant kai kuriuos pastatus, mūras buvo naudojamas tik kai kurioms jų dalims. Tai aukšti medinių tvartų mūriniai pamatai, daryti, matyt, taupant brangią medžio statybinių medžiagą. Išmūrijus iki pusės sienų aukštumo mūro pamatus, medienos beveik dvigubai mažiau bereikia ir apatiniai rąstų vainikai negreit supūva. Tokių medinių tvartų, statytų apie XIX a. 8–9 deš. čia po 50 metų dar buvo galima pamatyti nemažai.

Tyrinėjant senesnis molinius pastatus ir lyginant juos su dabartine šios rūšies statyba, taip jau galima pastebėti nežymių formų skirtumų. Jie čia ypač skiriasi naudotomis medžiagomis ir pastatų estetinė išvaizda. Pamatų akmenys mūrijami naudojant kalkes, cementą. Neretai ir kertės, durų staktos yra iš betono. Statybos būdas šiame etape keičiasi ir dėl to, kad atsirado specialiai statybos darbams pritaikytas vienpusis kirvis – skliutas (1 pav., 7 pieš.). Juo tašyti, lyginti sienas yra lengviau. Jei seniau tokie mūro pastatai buvo dengiami šiaudais, tai dabar juos pakeitė skarda arba čerpės, gontai (blogiausiu atveju). Moliniai stulpai, daržinių tarpstulpiai seniau buvo išpinami karklais. Tokių pastatų čia XX a. 4 deš. taip pat buvo nemaža. Daug kur tokie tarpai apipieryti ir stačiomis lentomis ar apalkomis. Prieškario medinė statyba šiame krašte labai panaši į pirmųjų pokario dešimtmečių, nors pastarieji ir kiek modernesni savo forma, vidaus įrengimu, išore.

Taigi šiame Lietuvos regione, tyrinėdami XX a. 4 deš. statytus pastatus, išskyrėme tris periodus ir du pereinamuosius statybos laikotarpius.

MOLIO NAUDOJIMAS STATYBOSE.

PADUBYSIO VALSČIUS

ADOMAS VITAUSKAS

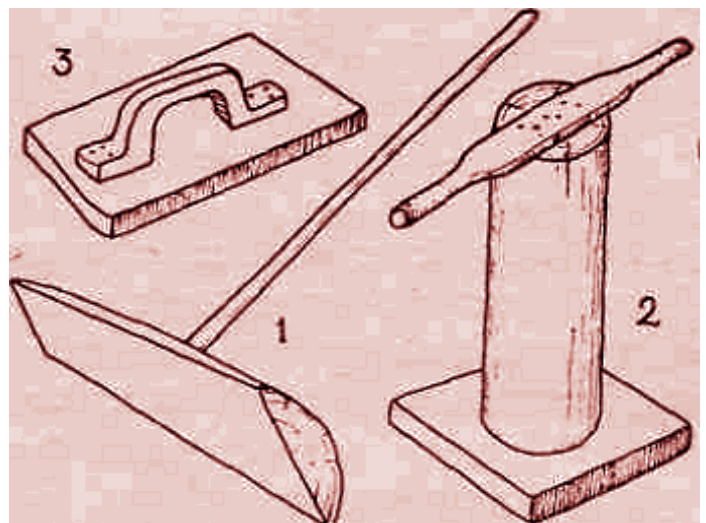
(Iš ŠIAULIŲ KRAŠTOTYROS DRAUGIJOS 1937 M. EKSPEDICIJOS DARBŲ)

MOLIO PERDIRBIMAS. MŪRININKO AMATAS

ASLOS PLŪKIMAS

Molis riebus, gelsvai raudonas. Jis gerai sulaiko vandenį. Išlyna – nelabai tinka aslai plūkti. Molis, skirtas aslai plūkti, specialiai neruošiamas. Iškastas tuoj kraunamas į vežimą ir vežamas prie namo, pilamas reikiamoje vietoje ir paskleidžiamas 10–15 cm storio sluoksniu visos aslos plote. Paskleidus vanduo nepilamas. Asla gerai palaistoma prieš pilant kitą molio sluoksnį, kad molis kibtų prie aslos – jungtųsi su ja. Paskleisto molio sluoksnį lygina kastuvu, o vėliau – specialiu įrankiu (kačergu) (2 pav. 1 pieš.). Jis daromas taip: prie 1,5 m ilgio kartelės – kačergo koto galo – prikalama skersinė apie 1 m ilgio 4–5 colių pločio lentelė. Lentelę ima sunkesnę (dažnai prieš tai ją net išmirko vandenyje), kad geriau prispaustų, ir tuo kačergu ima braukyti paskleistą sluoksnį kol jis išsilygina. Svarbu, kad

(Nukelta į 34 p.)

2 pav. Moliiui lipinti skirti įrankiai: 1. Kačerga. 2. „Meška“. 3. Lentelė